

Nus vein tractau la davosa gada ils consonants ed ils vocals accentuai cuorts dil sursilvan. Damai ch'ins lavura ella fonetica cun pèrs minimalis, va quei il pli sempel da far per igl agen lungatg, mo cun empau dapli lavur vegness ins probablamein era da far quei per in auter lungatg. Il sistem ladin variescha probablamein buc la massa dil sursilvan els cass che nus vein tractau tochen uss. Tiel consonantissem vegn probablamein mo il [dž] aunc vitier, mo co ch'ei stat lu cun pèrs minimalis denter [dž] e [tš] resp. [dž] e [ž], sai jeu lu era buc; biars vegn ei buc ad esser. Tier il voalissem vegnan [ü] ed [ö] vitier el sistem ladin, mo era cheu sai jeu buc, co ch'ei stat exacts culs pèrs minimalis.

Lu mein nus oz aunc cuortamein tier ils vocals liungs, ch'ei, sco gia detg, praticamein buc vegni descrets ellas grammaticas ed els vocabularis sursilvans tochen tier la Grammatica sursilvana dad Arnold Spescha, cumparida 1989. Denton ei la pronunzia era indicada el NVS, e leu correctamein cun vocals liungs e cuorts, buc adina sco jeu pronunziel els, denton tuttina il bia. El ladin stat ei meglier en quels graus. La quantitad dils vocals, sco ins numna scientificamein la differenza da lunghezia da quels, ei gia descretta ella 'Ortografia et ortoëpia del idiom romauntsch d'Engiadina' da Zaccaria Pallioppi da 1857, l'emprema grammatica romontscha ch'ei dat in summa. Perquei che quella grammatica distingua gia denter vocals cuorts e liungs, anfl'ins lu era descripziuns dalla quantitad dils vocals els biars vocabularis e grammaticas ladinis. El 'Vierv ladin', da Jachen Curdin Arquint, cumparius 1964, vegn p.ex. indicau: "Lange und kurze Vokale sind deutlich zu unterscheiden, wobei die langen Vokale länger sind als die des Deutschen oder des Italienischen." Lez emprova schizun da dar ina regla da pronunzia: "In offener Silbe sind die Vokale meistens lang, in geschlossener Silbe kurz." La regla constat buc, gnanc culla formulaziun 'meistens', sco nus vegnin aunc a veser, mo en scadin cass ha Arquint viu il problem. La pronunzia da singuls plaids ladins anfl'ins denton aunc per el Dicziunari rumantsch ladin - français da Gilbert Taggart. Leu ein ils vocals liungs era indicai. Il problem ei mo, che la pronunzia variescha ualti fetg ell'Engiadina, aschia ch'ins anfla lu per part fetg differentas indicaziuns dalla pronunzia el Vierv ladin, tier Ganzoni ed el Taggart. Era il DRG indichescha la pronunzia, sco nus vein viu, mo gest quei che pertucca la quantitad per ils davos onns veramein sistematicamein.

Igl ei negin dubi, che la plipart dils Sursilvans, sche buc tuts, pronunzia buc tut ils vocals tuttina liung. Per che jeu stoppi buc scrire memia bia silla tabla hai jeu fatg in feagl culs exempels principals che jeu numnel aunc el decuors da quella lecziun. Ils exempels che jeu tractel uss veis vus sisum sut 1) sil feagl. Igl 'i' da 'fin' ei claramein pli cuorts ch'igl 'i' da 'fil', silmeins tier mei. Igl 'e' da 'péz' ei claramein pli cuorts ch'igl 'e' da 'ver' "wahr", eav. La pronunzia variescha denton era enteifer la Surselva empau da regiun a regiun. Quels da 'Cumbel' han p.ex. la tendenza da pronunziar 'tüt' ualti liung, quels da Mustè persuenter la tendenza da scursanir tut, p.ex. 'la societad'. Ei dat denton era ella Cadi vocals liungs, mo ch'els ein probablamein buc aschi liungs sco ils medems vocals ella Foppa, ed els ein era reparti empau auter ch'ella Foppa. Perquei stos jeu descriver cheu igl empren inaga mia atgna pronunzia; il sistem dallas autras hai jeu aunc buc intercuret. Quei fuss lu era pli sempel per ils native speakers da lezzas regiuns che per mei; lezs san gie dir sez ils plaids corrispundents.

Tier mei san tut ils vocals esser liungs: 'fin - fil, péz - vẹ:r, tetg - malẹ:tg, parta - pāra, forsa - fọ:ra, trutg - brọ:tg, cut - cūsa'. Buc tut quels exempels vegnan pronunziai dapertut tuttina; tier 'brütg' dat ei segir era la varianta 'brutg' cun [ø] cuort. Co scheis vus quels dus exempels, Fabian? -

Il NVS indichescha en scadin cass per domisdus in [ø] cuort. Mo els biars auters cass ha el tuttina la medema quantidad sco jeu.

Jeu hai priu cheu plaids aschi semegliants sco pusseivel per demonstrar la differenza da qualitat da quels vocals. Pèrs mininals ein numnadamein strusch d'anflar. ; nus vegnin lu aunc a veser pertgei. Mo en scadin cass dat ei per tut ils vocals cuorts dil trapez da vocals era vocals liungs corrispundents. Ils vocals liungs stattan era en opposiziun in cun l'auter, sco ch'ei resorta dils exempels sut 2a) dil feagl dils vocals.

/i/-/ẹ/: pir - pér; 'il pir' = "il mender"

/ẹ/-/ẹ/: pér - pèr; 'il pèr' "das Paar", era 'in pèr' "entgins".

/ẹ/-/a/: era - ara; 'el era - el ara' ni l'era "das Beet" - l'ara.

/a/-/ø/: rasa - rosa, car - cor etc.

Tochen cheu va ei senza problems. Lu entscheivan denton las difficultads. Per /ø/-/ø/ hai jeu anflau in soli pèr che vegn eventualmein en damonda, ed aunc lez ei dubius. Sper 'rosa' dat ei in plaid secrets aschia: <rusa>, che significhescha tenor il vocabulari: 1° "Zitzenöffnung"; 2° "Geschlechtsorgan (beim weiblichen Schwein)"; 3° "Milchspiegel", ch'jeu sai era buc tgei ch'ei duess esser per tusteg. La pronunzia da quei 'u' vegn indicada el NVS sco [rɥsa]. Il [ɥ] cun in segn, ch'il vocal seigi aviarts, ei mo ina marotta da transcripziun dils Sursilvans, per ch'il sun fonetic seigi pli dattier dalla scripziun dil lungatg scret, tut ils auters transcrivan quei sun cun in [ø] cun punct. Jeu hai mai udiu quei plaid, aschia che jeu buc giudicar, sche quella pronunzia ei correcta.

Pil davos da quels hai jeu insumma anflau negins pèrs minimals. Il pli dattier d'in tal vegn dubel - dubi. [ø̊] serrau ed [ū] vegnan avon fetg darar avon il medem consonant. Ils pli biars exempels datti aunc avon 'b'. Schiglioc vegn [ø̊] aunc avon avon 'd', p.ex. en 'huder', lu avon [ǵ]: 'mugia', ed avon 'v': '(el) fuva'. Schebein ei dat oriundamein ina repartiziun complementara dad [ø̊] ed [ū], aschia che [ø̊] stat buc avon ils medems consonants sco [ū], sai jeu buc dir; jeu hai buc giu peda dad intercurir quei sistematicamein. Pèrs minimals denter [ø̊] aviart ed [ū] datti: 'por - pur, prosa - prusa, ora - ura'. Era quels ein denton buc gest fetg frequents.

Las horizontalas fan negins problems: 'pir - pur, sir - sur' etc., 'megia - mugia; lescha - loscha' etc.

Enteifer lur agen sistem han ils vocals liungs pia la medema funcziun sco ils vocals cuorts. Ils pèrs minimals ein dalla vart dils vocals velars, [ø̊], [ø̄] ed [ū], in pulit tec pli rars che da vart dils palatals, mo quei ein ils vocals liungs probablamein en general, schebi ch'ins stuess igl εμπrem intercurir la caussa per esser segirs. Empau pli restrenschiu ch'ils auters para il vocal liung [ø̊] serrau dad esser, mo era quei stuess ins igl εμπrem intercurir avon che saver dir ei cun segirtad e cunzun saver indicar, nua ch'el vegn p.ex. buc avon, malgrad ch'ei dat vocals liungs en quella posiziun. L'esistenza sco tala da vocals liungs ei denton buc da dubitar, e denter els fuorman els en scadin cass per ordinari era pèrs minimals.

Il proxim pass ei lu secapescha d'intercurir, en tgei relaziun che ils vocals liungs stattan culs vocals cuorts. Clar ei inaga, ch'els ein buc variantas libras dils vocals cuorts; sch'ins pronunzia p.ex. dapertut vocals liungs enstagl cuorts vegn quei resentiu sco pronunzia nuncorrecta dil sursilvan. El megliaer cass vegn ina pronunzia sco 'Lā Mariōn'ei dād'el dūt'g' interpretada sco pronunzia regiunala ni locala, el mender cass semplamein sco pronunzia fallida. Ils vocals liungs savessen denton esser variantas cumbinatorias dils vocals cuorts. D'ina varianta cumbinatoria d'in fonem tschontsch'ins lu, sche ina da quellas variantas sa vegnir avon mo sut certas cundiziuns, l'otra mo sut **autras** cundiziuns. Sch'ils vocals liungs ein variantas cumbinatorias dils vocals cuorts, ston ins saver descriiver, en tgei cumbinaziuns ch'ins pronunzia cuort ils vocals ed en tgeininas liung. Sch'els ein fonems, ston ins anflar pèrs minimalis denter ils vocals cuorts e vocals liungs. Ei savess denton era esser, ch'ils vocals liungs ein variantas cumbinatorias dils vocals cuorts en certas posiziuns, en outras posiziuns denton fonems. Lu ston ins denton saver demussar quei.

La repartiziun dils vocals avon oclusivs e fricativs en silba aviarta hai jeu indicau sil feagl. Legi inaga quellas retschas, Fabian; igl emprem mintgamai igl exempel sura, lu quel sut. Uss leg jeu els, e vus dei adatg, schebein vus pronuzieis els tut-tina sco jeu.

Ei curdau en egl enzatgei? -

Jeu supponel, ch'jeu pronunzi ils vocals liungs forsa empau pli liung che quei ch'els vegnan pronunziati ella Cadi, mo en quella seria dat ei negin dubi, ch'era quels dalla Cadi pronunzian differentamein ils vocals dalla lingia sut e quels dalla lingia sura.

Per la pronunzia dalla Foppa en scadin cass ei la caussa clara; ella retscha sura ein ils vocals cuorts, ella retscha sut ein els liungs. Sin basa da quei san ins lu era dar ina regla da pronunzia per quels exempels, numnadamein: Avon consonants suords vegnan ils vocals pronunziati cuort, avon ils consonants sonors vegnan ei pronunziati liung. Ils vocals cuorts vegnan magari indicai el lungatg da scartira entras sriver dubel il consonant che suonda. Quei vegn denton buc fatg sistematicamein, p.ex. buc tier 'nota' ni veta e da quellas caussas, ed in pèr suns san ins insumma buc sriver dubel el romontsch, p.ex. il [č] ed il [š]. Mo en scadin cass san ins ir da quei ano, ch'il vocal ei adina cuorts avon ina geminata. El sa denton era esser cuorts, sch'ei vegn scret mo in consonant sempel.

La regla da basa ei pia relativamein semplia, ed ins sto schon capir chezer pauc da linguistica per surveser ella. Ei dat lu schon aunc difficultads en certs cass, mo la basa sco tala ei relativamein fixa. Ch'ella funcziuna tier tut ils 7 vocals accentuai ch'ei pusseivels el romontsch ves'ins ella secunda retscha.

Cunquei vein nus denton mo la regla da basa, e quella sto aunc vegnir modificada empau sin basa d'ulteriur material. Nus vein cheu p.ex. mintgami mo in consonant che suonda il vocal. Gest agl intern dil plaid dat ei denton relativamein savens era gruppas da consonants. Il proxim pass ei lu da mirar, tgei che schabegia cul vocal avon gruppas da consonants. Quei sai jeu uss buc demonstrar cheu en tut ils detagls. En scadin cass sto la regla lu aunc vegnir precisada empau per era valer avon gruppas da da consonants, sco 'febra, pèdra, ovra, fibla' eav., che vus veis sut 2) sil feagl che jeu hai dau a vus oz. Ella ha lu num pil sursilvan: Il vocal ei liungs avon

occlusivs e fricativs sonors en **silbas aviartas**, ferton ch'el resta cuorts en silbas serradas avon quels suns. Il caracter dils suns sto vegnir indicaus; ins sa buc semplamein dir 'avon suns sonors'. Ils nasals, laterals e vibrants, pia n,m,l,r etc., ein era consonants sonors. Lur sonoridad vegn denton buc indicada specialmein el sistem, perquei ch'els san insumma buc ver ina varianta suorda; els san esser **mo** sonors. Per quels suns vala la regla denton era buc senz'auter. Ina differenziaziun denter suord e sonor dat ei aunc tier las affricatas; el sursilvan vein nus denton neginas affricatas sonoras, aschia ch'ellas drovan buc vegnir numnadas cheu specialmein. Aschia stat la regla lu era ella GS p.54, § 7,1b. Aschi lunsch ei quei pia clar denton. Dat ei aunc damondas tier quels cass? -

Il rest ei lu meins clars. Ei tonscha era cheu buc pli per entrar en tut ils detagls; jeu less mo gest far attent sils cass che fan problems. Problems dat ei inaga avon ils consonants che restan aunc, surtut ils nasals e laterals, pia m, n, ñ; l e ʎ. Il vibrant 'r' ei buc pertuccaus da quei problem; lez funcziuna exact tuttina sco ils occlusivs e fricativs sonors el sursilvan: En silba aviarta ei il vocal che preceda liungs, pia 'ura, ara, era' etc., sco sil feagl provisorii sut nr. 3, en silba serrada denton cuorts: 'barba, perda, orva' eav. Mo ils auters fan lu veramein difficultads. Ella GS stat lu quei che pertucca quels cass era mo: „Avon ils nasalas (m, n, gn) ed avon l e gl variescha la quantidad". Ils exempels per quella variaziun veis vus sut 4) sil feagl provisorii: la tema, il tema, la lenna, la crēna, la pegna, el legna, el seglia, la feglia. Quels exempels ein lu era repri ella GS. Jeu hai giu tschentau ensemen inaga tut ils exempels ch'ei dat avon quels suns, silmeins provisoriamain; ina pulita lavur, mo tier resultats veramein valabels sun jeu buc vegnius, perquei lasch jeu cheu cun quei. Per part san ins indicar tendenzas relativamein claras, mo era quei va buc dapertut.

Il secund problem ei la repartiziun da vocals liungs e cuorts en silba serrada monosillabica e finala. Ella pronunzia dalla Foppa dat ei negin dubi, ch'ei dat era vocals liungs en quella posiziun. Monosillabs ein p.ex. 'led, lad, matg, lag, fav, nas' etc., numnai sut nr.5 sil feagl, tuts pronunziati cun vocal liung ella Foppa. En silba finala da plaid da pliras silbas dat ei era da quei: 'pallid, uliv, unfis, bustab, davos', tuts cun in vocal liung. E la cussa sere-strenscha buc sin silbas finalas che fineschan cun occlusivs, mobein vala era per silbas che fineschan sin -r: 'pir, pèr, car, cor, pur' etc. Ei dat era exempels fineschan sin nasals e liquids: 'il legn, il basegn, egl, vegl' etc. Ils vocals en silba monosillabica e finala van pia claramein encunter la regla che vala egl intern dil plaid, nua ch'il vocal ei liungs mo en silba aviarta. Sincron ei quei lu buc da declarar pli senz'auter. Igl ei da supponer, che quei seigi aunc reflexs d'in stadi pli vegl, nua che quellas silbas eran aunc aviartas, mo segir ei gliez era buc. Per entrar cheu en detagls tonscha il temps uss denton era buc pli, aschia che jeu stos schar cun quei, quei che pertucca ils vocals liungs. Dat ei aunc damondas tier quels? -

Lu mein nus aunc cuortamein tier ils vocals nunaccentuai. Tier quels ston ins precisar inaga, tgeinins da quels ch'ins descriva; en nies cass ils vocals nunaccentuai en silba pretonica, vul dir, ella silba directamein avon igl accent. Quei sistem gioga ina gronda rolla ella morfologia, surtut en connex culs verbs alternants.

Il sistem fonologic dils vocals nunaccentuai ei simplifitcaus enormamein visavi il sistem dils vocals accentuai. Primo san inagada negins vocals liungs star en posiziun nunaccentuada, aschia ch'il sistem da 14 vocals en silba accentuada vegn schon reducius inaga sin 7 pusseivels en silba nunaccentuada. Secundo vegn fatg negina differenza denter vocals serrai e vocals aviarts tiels vocals nunaccentuai, aschia ch'ei resta mo 5. El sistem primar, ch'ins vesa il meglier tiels verbs alternonts, ein era [e] ed [o] buc pusseivels, aschia ch'ei resta tier lez mo treis vocals pli en silba pretonica, numnadamein: /i/, /u/ ed /ə/. Quei ei lu era ils vocals nunaccentuai ch'ins anfla tiels verbs alternonts ella fuorma nunaccentuada. Il sistem vegn zuppentaus dil lungatg da scartira, perquei che lez ha negin segn per scriver igl /ə/ e scriva lez per part cun <a>, per part cun <e>, tut tenor la fuorma dil lungatg da scartira. Aschia vegn p.ex. igl [ə] en [rəzǎ] secrets <rasar> cun <a>, perquei che la 3.sg. ha num 'rasa', il medem [ə] en [rəntǎ] denton cun <e>, <rentar>, perquei che la 3.sg. ha num 'renta'. Cun quei vegnan denton era dus tips d'alternonza, 'rasar - rasa' e 'rentar - renta' zuppentai el lungatg da scartira. Lez tracta lu ils verbs sco 'rasar - rasa' e 'rentar - renta' sco verbs regulars, buc sco verbs alternonts, malgrad ch'els ein aunc claramein alternonts el lungatg plidau. Quei ei lu era stau l'entschatta dalla fin dalla productivitat dils verbs ton regulars sco alternonts el sursilvan, che va pli e pli fetg vi sil sistem cun -escha, perquei ch'ei dat negins problems tier lez.

Sin basa dils tips da basa dils verbs alternonts san ins era eruir, tgei vocals nunaccentuai che corrispundan a tgei vocals accentuai. Igl [í] ed igl [é] accentuau vegnan remplazzai cun in [i] nunaccentuau; igl [ê] ed igl [á] accentuau cun [ə], e tut ils vocals velars, pia [ô], [ó] ed [ú] cun in [v] nunaccentuau. Sin basa da quei sistem ves'ins lu era, co ch'ils verbs alternonts fussen da presentar en ina grammatica. Cun quei ch'ei dat en sesez mo treis pusseivladads per il vocal dalla fuorma nunaccentuada, sa ei era dar mo treis tips d'altenonza. Ins stuess pia mo indicar, tgei vocals ni diftongs en silba accentuada che corrispundan a tgei tips en silba nunaccentuada.

Aschi lunsch il sistem oriund, che lubeva mo treis vocals en silba pretonica. Ozildi vein nus puspei reintroduciu igl [e], [o] ed [a] en silba nunaccentuada, aschia ch'il sistem actual vesa ora, sco el ei indicaus davart dretga giudem sil feagl. Ins pronunzia ozildi p.ex. usualmein [pretsís], puc *[pratsís]; ils exempels sil feagl provisorii sut 7, pia cun [e] en silba pretonica, buc [ə]. Il medem vala per 'appellar', buc 'appëllar'. Ni cun [a]: 'bustabar', buc 'bustëbar', 'instradar', buc 'instrëdar'. Cun [o] vein nus gia relativamein biars da quels, sco nus vein viu en connex culs verbs alternonts: 'absorbar, approbar, bloccar' etc. Quels treis vocals ein vegni vitier en silba pretonica ensemen cun plaids latins ch'ei vegni da niev el romontsch el decuors dil 19avel e 20avel tschentaner. Ils verbs cun quels vocals vegnan lu era conjugai bunamein tuts sin -escha, han pia buc alternonza pli. Tscheu e leu ei era in plaid pli niev vegnius adattaus al sistem oriund, sch'el ei daventaus fetg frequents, aschia p.ex. [tələfəná].

Bien, lu schein nus cun quei, quei che pertucca ils vocals nunaccentuai. Dat ei aunc damondas tier quels? -

Per finir mo aunc ina indicaziun da litteratura secundara per il capetel 'fonetica e fonologia'. Alla fin dil 'Studienbuch Linguistik'

dad A.Linke/M.Nussbaumer/P.L.Portmann, che ils germanists drovan, dat ei in capetel special davart la fonetica e fonologia dad Urs Willi, nua ch'ins anfla il pli necessari ch'ei dat sin quei sector. Pia: Linke/Nussbaumer/Portmann, Studienbuch Linguistik, Niemeyer 4.2001, p.401-435. Ils germanists drovan normalmein quei cudisch per lur introducziuns ella linguistica, mo il bia ei fetg specific tudestg, aschia ch'el ei schiglioc buc aschi adattaus per nus, cun excepziun da quei capetel.

Lu mein nus aunc tiel test. El ha 17 damondas, ch'ins duess denton saver rispunder directamein sil feagl. Duas damondas dattan dus puncts, aschia ch'ei dat 19 puncts en tut; in ei reserva. Jeu sperel ch'il test seigi fatgs aschia, ch'el detti buc memia grondas difficultads e giavischel bien cletg.